

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

Олександр Лисенко

●

ЗА ЛАШТУНКАМИ НЕВІДОМОЇ ВІЙНИ

Студьонова Л.В.

Слідами Чернігівського підпілля.

Ніжин, 2007. - 230 с.

В історичній пам'яті народу Друга світова війна відбилась у різних вимірах і виявах, поєднавши героїку і трагедійність, високі злети людського духу і примітивні рефлексії - зраду, дезерцію, відступництво, жорстокість. То тільки офіційна доперебудовна ідеологія і структурована за цією матрицею історіографія подавали війну в героїко-гларіфікаційному ключі, "приправляючи" її суворо дозованою "чорнухою" про "поліцаїв-садистів", "українських буржуазних націоналістів" тощо.

Ані справжньої мотивації дій більшовицьких керманічів, ані реальних причин поразок і незбагнених втрат Червоної армії, ані об'єктивної суспільно-політичної картини по обидві лінії фронту в тих книгах годі було й шукати. Жорстко сконструйована схема була покликана утверджувати переконання в тому, що Комуністична партія та її вождь Й. Сталін проводили єдино правильну, безпомилкову лінію, завдяки якій здобута перемога над нацизмом і фашизмом.

Саме тому Комісія з історії Великої Вітчизняної війни обмежила коло людей, матеріали про яких виявляла і нагромаджувала, виключно Героями Радянського Союзу та кавалерами орденів Слави, маршалами і генералами, а в архівах відклалися суто офіційні документи, які передавали, в основному, партійно-радянську візію війни.

Пересічний фронтовик, польовий командир, остарбайтер, мешканець окупованої території, військовополонений, евакуйований у глибокий радянський тил, партизан, український повстанець та інші категорії учасників війни залишилися мовби поза історією, пішли в небуття як такі, що не вписувалися у вироблені канони і порушували стрункність ідеологізованих побудов і тверджень.

Поступово війна обростала міфами про морально-політичну єдність народу, "переваги радянської системи та військового мистецтва", "всенародну боротьбу в тилу ворога" та інші. Користуючись атмосферою подвійної моралі, окомілювання, цифроманії і самомилювання, кмітливі авантюристи зуміли з нікому не відомих (незрідка з сумнівним минулим) осіб стати героями, орденоносцями, здійснити кар'єрний стрибок, а що найголовніше, монополізувати право проголошення істин в останній інстанції.

Особливо багато виявилось тих, хто в роки окупації нібито "активно боровся проти агресора у його тилу". До списків учасників антинацистського руху Опору, які склалися місцевими партійними і радянськими органами, намагалися

потрапити багато тих, хто перебував на зайнятій ворогом території. Адже відомо, яка підозра падала на цю категорію людей, з одного боку, і які соціальні дивіденди приносив статус партизана чи підпільника.

Попри те, що обласні комітети партії в цілому відповідально і критично сприйняли отриману інформацію і примусили місцевих функціонерів уточнити списки (після цього вони "схудли" в кілька разів), все ж у них залишилося чимало фіктивних "народних месників". У той же час чимало з тих, хто мав бути відзначений, залишилися без заслужених нагород, а незрідка й були омовлені і дискредитовані.

Дану сторінку війни супроводжував особливо густий шлейф перекручень, а то й відвертих фальсифікацій. "Дута" цифра - 500 тис. партизанів на території України - з подачі М. Хрущова увійшла в літературу й вимагала відповідного оформлення й підкріплення. На цій основі й творився цілий тематичний напрям, в якому вже важко було відділити зерна від полови.

Уже перші сторінки книги переконують в тому, що для дослідниці не існує напівтонів, евфемізмів, пом'якшених формул. Її дослідницьке й життєве кредо, очевидно, можна визначити як принципову позицію: біле називати білим, чорне - чорним. Усіх, хто служив на боці агресора й окупанта, вона характеризує дещо емоційним для наукової праці терміном - "запроданці".

Своєрідним прологом книги є спроба подати загальний контекст подій на фронті, боїв на території Чернігівщини, окреслити особливості окупаційного режиму у краї.

Можливо, вперше в науковій літературі (при всьому бажанні до неї не можна включати суто ідеологічні, звинувачувальні матеріали авторів, заангажована позиція яких не залишає жодних сумнівів) так відверто і гостро сказано про участь українців у німецьких каральних органах, хоча тут варто бути більш доказовим і аргументованим. Все ж шуцманшафт і допоміжна поліція хоч і виконували каральні функції, але, як правило, не залучалися до масових екстермінацій, зокрема проти єврейської людності. Відомо, охоронні та допоміжні поліційні підрозділи залучалися до виявлення, етапування та охорони бранців до місць утримання. Однак лише в поодиноких випадках - до розстрілів. Тут потрібно бути надзвичайно відповідальним й оперувати виключно доведеними, підтвердженими фактами.

Не можна обійти увагою підрозділ "Окупація очима дітей". Написані у січні 1944 р. учнями шкіл Чернігівського району твори на тему "Що я пережив під час німецької окупації" містять деталі й свідчення, які надзвичайно тонко передають характер нацистського режиму, почуття дітей, що пережили цей жахливий період.

Особливістю цих документів є те, що більшість неповнолітніх авторів пов'язувала окупаційний терор з діями партизанів. Мимоволі доводиться знову замислюватися над співмірністю реальних результатів дій "народних месників" та відплатних каральних акцій гітлерівців, після яких залишалися спалені села і сотні ні в чому не винних жертв нацистського терору.

Чи не вперше у вітчизняній літературі наводиться інформація про колонію для дітей від 10 до 15 років у с. Подусівці поблизу Чернігова. На перший погляд, це приклад креативної соціальної політики гітлерівської адміністрації, оскільки вона давала дах над головою, їжу, одяг і освіту дітям, які втратили батьків або займалися бродяжництвом. Насправді, нацисти готували для себе "гарматне м'ясо", відаючи тих, хто підростав, для підготовки і роботи в спецслужбах.

Частина третя - "Штрихи до портретів" - присвячена біографіям учасників антинацистського підпілля в Чернігові - О.К.Кирилюші, О.Є.Садовому, Г.О.Маркіну, Г.А.Іщенку, І.Г.Данилову, О.Д.Михайленку. У кожному міні-нарисі - непроста доля людей, що не опустили голову у складний час і знайшли в собі силу волі й мужність для спротиву.

Та найбільш насичена суперечливими матеріалами четверта частина - "Слідами Чернігівського підпілля". Власне тут - і події воєнної доби, і спроби їх інтерпретації різними людьми, і складні колізії у процесі пошуку історичної правди.

Кожен, про кого, йдеться у книзі, постає у світлі різноманітних фактів та епізодів, свідчень очевидців та друзів, офіційних та неофіційних документів.

Не вдаючись до конкретних морально-правових оцінок дій окремих людей та наведення їх прізвищ, все ж необхідно сказати про одну обставину, що зробила можливим історіописання на власний розсуд, маніпулювання історичними фактами, відверту фальсифікацію подій.

Творячи великий міф про війну (і, зокрема, той його сегмент, який присвячувався "всенародній боротьбі в тилу ворога"), партійна ідеологічна машина формувала умови для беззастережної глорифікації та романтизації цієї сторінки нашої історії. Якщо про невдачі і втрати згадувалось (причому якимось побіжно), то лише в контексті характеристики жорстокого окупаційного режиму і звинувачень у бік колаборантів. Серйозного аналізу причин провалів і поразок, тактики і стратегії боротьби із сильним і підступним ворогом, реальних здобутків "народних месників" у радянські часи майже не було. Зате видання, у яких славилась "керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії", заповнили бібліотеки й книгарні.

З'явилися нові жанри, які оптимально відповідали на ідеологічне замовлення, зокрема документальна повість. Залучивши письменників та публіцистів до історіописання (на відміну від професійних істориків вони, як той же Б. Гусєєв, отримували доступ до конфіденційної інформації, таємних архівних документів), держава отримувала відповідний продукт - квазіісторію з напівправдою, зміненими прізвищами, довільними поворотами сюжетів, які лише віддалено нагадували справжній алгоритм подій.

Майже повною вседозволеністю користувалися автори мемуарів, які вдавалися до послуг "ідеологічно витриманих" і слухняних літературних записувачів. Чи не це перетворило мемуарну літературу на вид історичних джерел, рейтинг довіри до яких нині практично впав до найнижчої позначки?

Уже на цих хитких "підвалинах" базувалась офіційна версія війни, зафіксована в масштабних великотиражних виданнях.

Л. Студьонова обрала невдячне завдання: чесно розібратися в цих запаморочливих крутозламах людських дол, амбіцій, взаємних звинувачень і сказати правду, якою б незручною для когось і деструктивною щодо "великого міфу" вона б не була.

Застосована нею методика переконливо свідчить, що мотивація її дій - суто дослідницька, громадянська і не має жодного стосунку до зведення рахунків, марнославства, особистих інтересів. Прагнення перевірити і зіставити кожен факт, осягнути обставини, в яких діяла та чи інша людина, віднайти ланки, що випали, навмисно приховувались або були створені зацікавленими особами, - ось те, що визначає особливості даної праці.

А те, що вона вийшла гострою, полемічною, зумовлене двома причинами - суперечливою діалектикою тогочасних подій, переплетінням у них героїчного і трагічного, з одного боку, і принциповістю та прагненням "докопатися" до істини - з іншого.

Сповідуючи ті ж наукові підходи, мусимо сказати і про недоліки, яких не позбавлена книга.

Коли мова вже зайшла про методику, необхідно зазначити, що історик має право на гіпотезу, власну версію історичних подій. Від версії авторки хотілося б більшої стрункості й аргументованості в тих сюжетах, які стосуються фігури М. Тарануценка (с. 214), обставин смерті М. Найдбона, аналізу змісту подій, викладених у листі Г. Кузнєцова до Ф. Бєляєва (с. 225).

Дещо сумбурно подана вступна частина книги, в якій вміщено різноманітний матеріал, у тому числі й такий, що безпосередньо не пов'язаний зі стрижневою лінією дослідження.

Не можна погодитися з твердженням про відсутність в Україні досліджень про природу колабораціонізму. В останні роки з цього приводу з'явилися цікаві праці А. Боляновського та В. Шайкан.

На с. 7, в абзаці, присвяченому колаборації, наводиться цитата з російського журналу "Родина", в якій йдеться про "180-тисячну армію Бандери, що воювала не тільки з радянськими і польськими партизанами, але і з гітлерівцями". По-перше, з наукової точки зору, не зовсім коректно залишати цю фразу без коментарів, а по-друге, насправді "хіві", "щуцмани", ті, хто служив у підрозділах, що дістали збірну назву "Українське визвольне військо" (насправді, такого об'єднання як цілісної бойової одиниці не існувало), а також "бандерівська" УПА - ніяк не можуть стояти в одному ряду, оскільки мали різну ідеологію, принципи комплектування, мету, тактику і стратегію боротьби, характер застосування.

Жодним чином не виправдовуючи колабораціонізм (до того ж він є іманентною рисою будь-яких війн), все ж дозволимо собі зауважити, що він є складнішим і суперечливішим явищем, ніж це відбито у книзі. Адже в ньому слід розрізняти й ідейно-політичні мотиви та міркування матеріального зиску, і природне прагнення вижити.

Бажано було б детальніше реконструювати окупаційний апарат, диференціювавши його за організаційними, господарськими, культурно-просвітницькими, соціальними, ідейно-пропагандистськими та іншими функціями. Якщо діяльність каральних структур та органів контролю за культурно-освітньою сферою викладена в окремих підрозділах, то інші сфери функціонування німецької адміністрації та цивільного управління залишилися без належної уваги.

Читача дещо втомлює "черезсмузжя" подій та історичних персонажів, які час від часу "виринають" в різних контекстах, своєрідне компонування тексту.

Мають місце повтори (на с. 72-73 і на с. 89, 103 і 108) і русизми, невдалі стилістичні звороти, різнописання прізвищ.

Та все ж це не заважає авторській думці, яка доноситься до того, хто вдумливо проникає в зміст.

... Якимось на початку 90-х років довелося працювати у московських архівосховищах та бібліотеках. У пошуках інформації про партизанські газети необхідно було перегорнути тисячі сторінок архівних справ, поспілкуватися з дослідниками. Поступово формувалося цілісне уявлення про цей складний феномен, його неодномірність, суперечливість. Героїка і зрада, здатність до самопожертви і шкурництво, широта людської душі й інші рефлексії - заздрість, честолюбство, марнославство - все це проступало через документи і в бесідах з професором А.Ф.Юденковим та іншими провідними фахівцями, які займалися цією проблематикою.

Згадую ті зустрічі через півтора десятиліття, читаючи книгу Л. Студьонової. З деякими її положеннями і твердженнями можна сперечатися. Але одного заперечити не можна: війна і окупація стали суворим випробуванням і для системи, і для людини. І та, й інша не завжди були готові дати гідну відповідь на виклики часу. Завдання ж історика - не применшуючи подвигу радянських людей, які врешті-решт перемогли сильного ворога, сказати всю правду про те, як це відбувалося. Праця Л. Студьонової якраз і виконана в цьому ключі.

Джерела та література:

1. Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. - Львів, 2000; Його ж. Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). - Львів, 2003 та інші.
2. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна; військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2005. - 451 с.

НАЙЧЕСНІШІ, НАЙЩИРІШІ, НАЙТЕПЛІШІ, НАЙЛЮДЯНІШІ!

Пісня над обелісками: упорядники

Павлюк І., Григораш Д. - К.: Фенікс. - 2006. - 568 с.

Як на мене, Ігор Павлюк здійснив просто неможливе, бо це - справжній подвиг (говорю це без жодної іронії): в наш цинічний і жорстокий час упорядкувати й видати великим ошатним томом вірші 214 поетів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Причому це - люди різних національностей: росіяни, білоруси, татари, євреї... Їхні вірші напрочуд талановито переклав українською Дем'ян Григораш. Немало перекладів і з мов народів Північного Кавказу і Закавказзя, а також із мов народів Поволжя.

Уже, на жаль, покійний доцент Львівського національного університету ім. І.Франка Дем'ян Семенович Григораш перейнявся цією благородною ідеєю і здійснив величезний обсяг роботи. Але не встиг довершити розпочате.

Відверто кажучи, ті переклади навряд чи побачили б світ, якби не подвижництво письменника Ігоря Павлюка (батьків рукопис Ігореві передала донька Дем'яна Семеновича - Наталя Григораш). Власне, Ігор - людина молода, пише він багато і потужно: одна за одною виходять його талановиті збірки поезії, нещодавно з'явилася справді цікава книга прози. А ще він працює науковцем в Інституті літератури НАН України та викладає в Острозі. Тож змушений увесь час розриватися між Києвом, де мешкає, але не має житла, Львовом, де живуть його дружина з дітьми, та Острогом.

Здавалося б, за такого постійного цейтноту часу Ігор Павлюк мав би просто чемно вибачитися перед пані Наталією, пояснивши їй свою неймовірну зайнятість. І його можна було б зрозуміти. Якщо чесно, саме так я б і вчинив...

Але Ігор вкотре всіх нас приємно здивував, зважившись на таку велику і невдячну працю. Так, саме невдячну, адже, будемо відвертими, кого з наших політиків, чиновників та й літераторів молодшого покоління цікавлять твори поетів-фронтовиків, до того ж, людей різних національностей, які загинули, в основному, в юному віці і не встигли здобути прижиттєве визнання?!

Виявляється, Ігоря Павлюка це цікавить. У своїй передмові до "Пісні над обелісками" він пише: "Мільйонів із нас просто немає, бо немає (загинули занадто молодими) наших дідів, бабусь. Могло б не бути і мене, адже мій дід - кулеметник стрілкової роти - теж був убитий на Одері... Може тому, я навчався у Ленінградському вищому військовому училищі, щоб якимось на рівні генетичного коду нації компенсувати втрату захисника своєї території, може тому, до сих пір найбільше люблю пісні воєнної пори: "Землянка", "Тёмная ночь, только пули свистят по степи...", "Эх, дороги...", "С берёз неслышен, невесом слетает жёлтый лист..."

Дивно, але тільки зараз, почувши такі Ігореві слова, я збагнув, що саме ці фронтові пісні подобаються і мені. Бо хіба не мій дідусь загинув у далекому 1941-му, захищаючи свою землю?! Хіба не моя бабуся самотужки виростила п'ятьох дітей, так і не вийшовши заміж, і завжди плакала, почувши пісню "На позицію девушка провожала бойца..."?!

"Коли мені, внукові воїна, який загинув під Берліном, ще школяреві, потрапляли до рук книжки на кшталт "Любовная лирика русских поэтов", - пригадує Ігор Павлюк, - я в першу чергу шукав там вірші про кохання, авторами яких були хлопці-фронтовики, тоді ще майже мої ровесники, адже ці вірші були

найчесніші, найщиріші, найтепліші, найлюдяніші, а тому найталановитіші. Це вже (чи ще) була навіть не література, це була підсвічена внутрішнім, але зоряним світлом гармонія, за якою і перед якою стояла Смерть, а в ній самій, тій гармонії-пісні, як у ядрі атома урану, сконденсувалося все найчистіше, найсвятіше, що може бути: космос, любов, братство по духу і братство по крові, сльоза і зоря... мама і батьківщина. У них закладена енергія, накопичена мільйонами світлих світових років. Без пози. Без фальші. Без гриму. Так мідія зі свого болю і піщинки створює перлину".

Прекрасні слова! Блискуча відповідь сучасним цинікам та блюзнірам!

Серед авторів "Пісні над обелісками" - Герой Радянського Союзу Яків Чапичев. Він народився у Франції - в Парижі, потім із сім'єю емігрував до СРСР. І пішов на війну, щоб боронити свою нову Батьківщину від фашистів. Хоробро воював, загинув незадовго до Перемоги, похований у Польщі...

Представлений тут і Анатолій Анатолійович Луначарський, син відомого радянського діяча Анатолія Луначарського. Луначарський-молодший загинув під час висадки новоросійського десанту. Було йому лише 33 роки. Вік Ісуса Христа...

Особисто мені запам'яталися Микита Сахаров (писав евенкійською мовою, загинув 30-річним у 1945-ому), зачинатель нанайської літератури, перший прозаїк, поет і перекладач свого народу Яким Самар, чеченець Багаутдин Мітаров - автор і укладач підручників, учитель сільської школи, Арсен Орлов (народився в Чуваській автономній республіці, а загинув у Білорусі - під Мінськом), Мойсей Рибаків, Євген Нежинець, Володимир Латкін, Хусаїн Кунакбай, Бадруш Мукамай, Юхан Сютісте, Іван Симаков, Георгій Суворов, Борис Ніколаєвський, Костянтин Реут, Георгій Напетварідзе, Борис Смоленський ...

Зворушливо написаний вірш Леоніда Зимнього:

Дочка ескадрильї

Бомбардувальники стояли в полі,
Тепер воно було аеродромом,
А поруч - балка, в ній старі тополі
Ї хатиночка, захована садком.

Ми всі туди ходили за водою,
Була вона холодна, з джерела,
І ранньою чи пізньої порою
Нам з хати кухлик дівчина несла.

Вся ескадрилья Галочку любила,
І, одпочивши трохи в холодку,
По черзі брали ми її "на крила"
І вихором "літали" по садку.

Був сірий день. В саду червоні рожі
До неба піднімались, як костри.
Підкравшись в хмарах, літаки ворожі
На ескадрилью кинулись згори.

Та яструбки, як завжди, їх зустріли,
І ворог круто повернув назад,
Метнувши бомби, наче чорні стріли,
Куди попало...

на вишневий сад!

Вони упали просто на хатину,
І ми, коли прибігли у садок,

Знайшли лише повиту в дим руїну
І... мертво Галочку біля квіток.

Вона лежала поруч з кухлем мідним,
Який для нас виносила завжди,
Напевно, квіти поливала, рідна...
А може, набирала нам води.

Вся ескадрилья у почесній варті
Стояла при уквітчаній труні,
А на світанку -
літаки на старті.
Ми строєм пролетіли в вишині.

Знайшли колони, що повзли, як гади,
Вздовж наших милих степових шляхів.
І бомби, й кулі там упали градом
На голови заклятих ворогів.

Не скинувши шолома і реглана,
Наш комісар пішов од літака
У той садок...
- Це їм за все, кохана.
Це і за тебе помста їм така.

І кожний день, коли вертали з бою,
Ходили ми в пустельний той садок
Немов на рапорт.
І несли з собою
Прості букети польових квіток.

Ми збудували пам'ятник, ограду
В хвилини вільні од тяжких боїв.
Він височів над шляхом біля саду,
І напис "Галя", наче кров, горів.

...Недавно хтось з проїжджої машини
Спитав тихенько:
- Хто вона така?
І відповів їм комісар частини:
- Це ескадрильї нашої дочка.

А завершити свій відгук на книгу "Пісні над обелісками" я хочу словами її перекладача та упорядника Дем'яна Григораша: "Кожне поетичне ім'я, що згасло у полум'ї війни, - наша тяжка втрата, наша велика рана. Бо ж кожний поетичний голос - тихий він чи гучний - по-своєму оригінальний. Невимовно рідний і вносить живий нюанс у колоритну мелодію. Дорогий він тому, що належить тим, кого з нами нема".

Ви абсолютно праві, Дем'яне Семеновичу!

